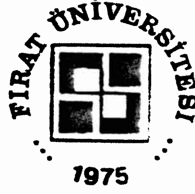

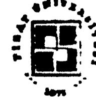
FIRAT ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY

Yıl/Year: 13 Sayı/Number: 1

ELAZIĞ - 2008

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 13 Sayı: 1

Elazığ–2008

YAYIN İLKELERİ

- Bu dergi *hakemli* olup, yılda iki kez yayınlanır.
- Dergide yer alan yazılar, alan uzmanları tarafından değerlendirilip olumlu rapor alındıktan sonra yayımlanır.
- Yayınların Yayımlanıp yayımlanmayacağı ile ilgili son kararı yayın kurulu verir.
- Daha önceden yayımlanan makaleler yayımlanmaz.
- Dergide yer alan yazıların hakları saklı olup, yazıların tamamı veya bir kısmı kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yıl: 13 Sayı: 1

Ocak-Haziran 2008

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT (Sahibi)

ISSN: 1304-639X

Basım Yeri ve Tarihi: Elazığ 2008

Dizgi: Dr. Murat GÖKALP & Dr. Aydın TAŞ

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 200

Adres:

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı

Elazığ/Türkiye

Tlf : 0.424.2370000/5108-5135

Faks: 0.424.2416011

E-Posta: ilahiyatdergisi@firat.edu.tr

 İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 13:1 (2008), SS.51–63

ERMENİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA KİLİSENİN ROLÜ*

The Contribution of the Church to the Consturction of the Armenian Church

Yrd.Doç.Dr.Davut KILIÇ
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Bilimdalı
e-posta: dkilic40@gmail.com; dkilic@firat.edu.tr

Özet: Ermeni tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan bütün araştırmacıların kabul ettiği şekliyle Hıristiyanlığa geçmezden önce Part kültürünün, Ermeni toplumu üzerindeki etkisi Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlükten kaynaklanır. Ermenilerin arasına Hıristiyanlığın girmesi, onları yavaş yavaş Zerdüştlükten uzaklaştırdı. Ermenistan'da eski Zerdüşt mabetlerinin toprakları, yeni Hıristiyan kiliselerine devredildi ve her tarafa tahta haçlar dikildi. Aziz Kirkor, başta Kral Tirdat olmak üzere birkaç yabancı din adamının da desteğini alarak bölgedeki ahalinin büyük bir kesimine Hıristiyanlığı öğretti. Böylece Partlı Kirkor, Ermenistan bölgesinde ki, farklı etnik unsurlara mensup insanları, Hıristiyanlık ortak paydası altında cemaat hüviyetine kavuşturdu.

Ermeni Kilisesinin, Kalkedon kararlarına karşı çıkmasında Greklere ve Romalılara karşı ulusal ve dini bağımsızlıklarını koruma kaygısı, belirleyici bir etken oldu. Bu kararların politik sonuçları çok ötelere uzandı. Kayseri'den kopuşa Kalkedon'un reddinin de eklenmesiyle Ermeni Kilisesi dini açıdan tecritte kalmasına neden oldu. Onun ilk iman esaslarını kıskançlıkla koruması, Ermeni Kilisesi etrafında oluşan Gregoryen Hıristiyanlığın daha da şekillenmesine sebep olduğu gibi dinî kültür otonomisine kavuşmasını da sağladı.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştlük, Aziz Kirkor, Ermeni Kilisesi, Ermeni Alfabesi, Ortodoks Kilisesi

* Bu çalışma 13.09.2007 tarihinde "ICANAS 38"de sunulan tebliğ metninden hareketle yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlanmıştır.

Summary: According to all experts working on the first history of the Armenians before converting to Christianity, the Part's culture on Armenian society's effect results from Mazdaism that is a commen religion among Sasanies and Armenians. Christianity's entering into Armenians remove them from the Mazdaism and the lands of the old Mazdaism temples were transfered to the Chiristian churches and wooden crosses were set up on them. Mr. Kirkor began to teach Chiristianity to a big majority of people in the area taking help of a few foreigner religious functionarsies one of whom was the King Tirdat. Thus, Kirkor from Part bought the diffeent ethnic Groups in Armenia into Chiristianity which was the common identity of them.

The Armenian Churche's objecting to Kalkedon decisions and its anxiety to protect its religious indipendence against Greeks and Romans became a characteristic factor. The political effects of these decisions dated back. The Kalkedon's being rejected in Kayseri put the Armenian Church in isolation in the perspective of religion. Its first religious faithes being protected jealousy not only took the Gregorian Christianity on a more shape that consisted around the Armenian Church but also procured it a religious cultural autonomous.

Key Words: Mazdaism, Mr. Kirkor, Armenian Church, Armenian Alphabet, The Ortodox Church

Hıristiyanlığı kabul etmezden önce Ermeni toplumunun din'i; hem Hierodulos[1] ve benzeri uygulamalar ile Ermeni-Frig milli unsurları, hem de bazı Urartu kalıntıları ve İran Panteonundan alınma unsurlar içeriyordu.[2] Ermeniler, İranlılar gibi tabiata tapar ve tabiattaki unsurlarda (güneş, ay, ateş, su, vb. gibi) bir kutsallık olduğuna inanırlardı. Taptıklarına karşı yakarmalarını ve sevgi gösterilerini açık alanda yaptıkları için de ibadet edecekleri bir tapınakları yoktu.[3]

Ermeni tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan bütün araştırmacıların kabul ettiği şekliyle Hıristiyanlığa geçmezden önce Part kültürünün, Ermeni toplumu üzerindeki etkisi Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlükten kaynaklanmaktaydı.[4]

---

1 Tapınak hizmetçiliği, Tanrıların ve tapınakların malı sayılan kadın ve erkek kölelere Hierodulos'lar (Kutsal Fahişelik) denir. Bkz., Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul 2004, s.195; Ayrıca Kutsal Fahişelik hakkında geniş bilgi için bkz., Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s.228; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005, s.437.

2 Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (nşr. Sosi Dalonoğlu), İstanbul 2005, s.114 vd; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians*, (ed. Glyn Daniyl), U.S.A. 1969, s.73.

3 Bkz., İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.14; A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s.33 vd.

4 Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianitiy*, London 1968, s.315; J. R., Russell, "Armenian Religion", *The Encylopedia of Religion I*, New York 1987, s.417 vd; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s.16; Bu tespit dilbilimciler tarafından da kabul görür. Bkz., R. Grousset, a.g.e., s.113 vd.

Ermeni Kralı Tridat'ın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Kirkor/Gregoire, eski tapınakları yıktırdı ve Kayseri Metropolitliğine giderek dinî önder makamında bulunan Leons tarafından Ermenistan'ın baş ruhani reisi olarak kutsandı. Kirkor Kayseri'den dönerken, Fırat kenarında Pakavan dolaylarında kral ailesini, saray büyüklerini ve büyük bir halk topluluğunu vaftiz etti.[5] Kirkor'a Ermenistan'a Hıristiyanlığı getirmesinden dolayı "Lusavoriç" yani "ilahi nur" nurlandırıcı unvanı verildi.[6]

Ermenilerin arasına Hıristiyanlığın girmesi, onları yavaş yavaş Zerdüştlükten uzaklaştırdı. Ermenistan'da eski Zerdüşt mabetlerinin toprakları, yeni Hıristiyan kiliselerine devredildi ve her tarafa tahta haçlar dikildi.[7] Eski tapınaklar yıkıldı ve yerlerine kilise yapıldı. Ancak bu gelişmeler pek kolay olmadı, korkunç çatışmalara ve çok kanın akmasına neden oldu. Aziz Kirkor'un Katoğikosluğu döneminde Ermeni Kilisesinin asıl zayıf yanı, bir halk dinî olmaktan ziyade aristokratik bir din olmasıydı. Katoğikos maiyetindeki çok sayıda insanla ve kralın askerleriyle ülkeyi gezen militan bir din adamı görüntüsündeydi. Eski pagan hiyerarşisinin muazzam mal varlığına el koymuşlardı. İncil'de o dönem de Grekçe ya da Süryanice dilinde yazıldığından halkın Hıristiyan dinî literatürüne nüfuz etmesi imkânsızdı. Bu zayıflık daha sonraları Ermeni din adamlarının V. yüzyıla kadar yapmış oldukları çalışmalar neticesinde giderilecektir.[8] Kirkor, başta Kral Tirdat olmak üzere birkaç yabancı din adamının da desteğini alarak bölgedeki ahalinin büyük bir kesimine Hıristiyanlığı öğretti.[9] Böylece Partlı Kirkor, Ermenistan bölgesinde ki, farklı etnik unsurlara mensup insanları, Hıristiyanlık ortak paydası altında cemaat hüviyetine kavuşturmuş oldu.[10]

---

5 S. D. Nersessian, a.g.e., s.76; Robert Curzon, *Armenia: (a Year at Erzeroom, and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia)*, New York 1854, s.216; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.120; Ayrıca bkz., Salim Cöhce, "Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992, s.93-102.

6 Aziz Kirkor'un öncülüğünde Hıristiyanlığı kabullenen Ermeniler, O'nun adını "Lusavoriç-Aydınlatıcı" olarak değiştirmişlerdir. Bu sebeple "Uğapar"/"Havariler Kilisesi" olarak bilinen Ermeni Kilisesi, aynı zamanda "Lusavoriçagan" adıyla da anılır. Ayrıca dünya literatürüne "Eglise Armenian"/"Ermeni Kilisesi" olarak da geçmiştir. Bkz. Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2003, s.65 vd; Ayrıca bkz. Atıf Erçıkan, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1949, s.7; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Armenya Yukarı-Eller Tarihi'nin İç Yüzü Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti", *T.B.E.T.İ.S.*, Ankara 1985, s.136.

7 Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (nşr. F. Özerengin), İstanbul 1994, s.73 vd.

8 Bkz., A. S. Atiya, a.g.e., s.321.

9 S. D. Nersessian, a.g.e., s.75; R. Curzon a.g.e., s.216 vd; Gregoir'in hayatı, evliliği, Kral Tridat'ın hizmetinde yaptığı dinî ve siyasi faaliyetler için bkz., J. Dauviliier, *Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age*, London 1983, s.64 vd; Ayrıca bkz., Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London 1978, s.228.

10 A. Küçük, a.g.e., s.4.

Kirkor Lusavoriç, hayatının sonlarına doğru Kayseri'den getirdiği ikinci oğlu Aristakes'i kendi eliyle Episkopos olarak kutsadı ve 317 yılında Katoğikosluk makamına oturttu.[11]

Bizans İmparatoru Konstantin, 19 Haziran 325 yılında Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek amacıyla İznik'te (Nicea) bir dinî toplantı tertip etti. Hıristiyan âleminden yüksek rütbeli din adamlarının katıldığı bu toplantıda Kirkor Lusavoriç'in oğlu Aristakes de vardı.[12] Aristakes toplantıya özel davetiye ile çağrılan babası Kirkor ve kralın yazılı iman ikrarlarını yanına alarak gitti.[13] Dönüşünde konsilde alınan 20 kararı babası Kirkor'a bildirdi. Kirkor da bu kararlara birkaç ilave yaparak inzivaya çekildi ve bir daha ortalıkta gözükmeyerek 336 yılında mağarada öldü.[14]

Ermeni toplumunun Kilise şemsiyesi altında ilk mühim kararı, İran tehlikesine karşı İznik Konsiline katılması oldu. Bu kararla Ermeniler, gelecekte İran ve komşu küçük beyliklere karşı dinî inançlarını sürdürebilmek için din kardeşi olarak gördükleri Bizans İmparatoru ve Kilisesinin himayesi altına girmiş oldu.[15]

O zamanlar kilise hiyerarşisinde evli piskoposlar ve yüksek rütbeli din adamlarına rastlamak mümkündü. Aristakes 325 yılından 333 yılına kadar Katoğikosluk makamında kaldı. Onu evli olan ağabeyi Vartan (333–341) ve yine evli olan oğlu Hoosik (341–348) izledi.[16] Ermeniler dinî liderliğin Kirkor ailesinden devam etmesi için ant içtiklerinden, Hoosik'in oğulları din adamı olmayı reddedince Katoğikosluk makamı geçici olarak akrabası olan Aştişatlı Pharan'a (348–352) geçti.[17] Daha sonra yeniden Hoosik'in torunu I. Nerses Bartev 353 yılında Katoğikos oldu ve görevinin 20. yılında (373) vefat etti. Nerses'ten sonra Kirkor'un neslinden gelenler zinciri kırıldı.[18]

Katoğikos Nerses 365 yılında ülkedeki dinî ve sosyal problemleri çözümlemek için Aştişat'ta bir kutsal sinod topladı. Buraya piskoposlarla birlikte toplumun önde gelen yöneticilerini de davet etti. Bu sinod ilk olarak evlenme kurallarını düzenledi ve yürürlükte olan ilk kuzenler arasındaki

11 Bkz., Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity*, (from the Beginning to Our Own Time), New York 1946, s.20; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri I*, İstanbul 2004, s.3.

12 R. Grousset, a.g.e., s.121.

13 Aristakes, Urfa'da Euthalius, Nusaybinden Jacob ve İran Piskoposu John ile birlikte konsile gitti. Bkz., M. Khorenats'i, a.g.e., s.245.

14 M. Khorenats'i, a.g.e., s.245 vd; R. Curzon, a.g.e., s.216 vd; Arthur Penrhyn Stanley, *Lectures on the History of the Eastern Church (with an Introduction on the Study of Ecclesiastical History)*, London 1908, s.98, 168 vd.

15 Bkz., Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s.31 vd; Ermenistan bölgesinde Hıristiyanlığın yayılmasından duydukları rahatsızlıktan dolayı Zerdüşt din adamları ve Sasani yöneticilerinin aldıkları tedbirler için ayrıca bkz., R. Grousset, a.g.e., s.187 vd.

16 R. Grousset, a.g.e., s.131; Gregoir'den sonra 1306 yılına kadar Katoğikosluk makamına gelenlerin kronolojik olarak görev sürelerini gösteren tablo için bkz. S. Orbelian, *Histoire De La Sioune I*, Saınt Petersbourg 1864, s.274 vd.

17 A. S. Atiya, a.g.e., s.322.

18 P. Tuğlacı, a.g.e. I, s.4.

evlilik âdetini yasakladı. Nerses halk arasındaki putperest adet ve batıl inançların son kalıntılarını da kaldırmak için matem amacıyla kendini yaralamak, ruhlardan yardım istemek, muska ve tılsım kullanmak gibi uygulamalara da yasak getirdi.[19]

Patrikliğin aile içinde devamı, Büyük Nerses'in ölümünden sonra inkıtaa uğradı. Kral Pap, 370'li yılların sonuna doğru kendisine yakın gördüğü II. Yusik'i Katoğikosluğa aday gösterdi. Fakat adayının Kayseri'deki din adamları tarafından takdis edilmeyeceğini düşünen Pap, Yusik'in ülkedeki Ermeni Piskoposlar tarafından takdis edilmesine karar verdi. Bu hüküm Ermeni Kilisesinin Kayseri'den kopuşuna zemin hazırladı.[20] 387 veya 388 yılında Katoğikosluk makamına Sahak'ın gelmesiyle St. Kirkor'un/Gregoire şeceresine tekrar dönüldü. Sahak'ın uzun yönetimi aralıklarla 387'den 439 yılına kadar devam etti. Onun kutsama töreninin de Ermenistan'da yapılması, bundan böyle katoğikosların bu maksatla Kayseri Başpiskoposluğuna gitmeleri âdetini sonlandırdığı gibi Ermeni din adamları üzerindeki Kayseri'nin otoritesini de tamamen kırdı.[21] Nitekim bu durum Kayseri Başpiskoposluğu ile Ermeni Episkoposlarının ilişkilerinin kesilmesine neden oldu. Grekler Ermeni dinî ve sivil önderlerin bu davranışını Şiizm kabul ederek,[22] baştan beri Ermeni din adamlarının ilişkide bulunduğu ve dinî destek aldığı Kayseri Kilisesinin, Ermeni Kilisesi ve din adamları arasındaki hiyerarşik münasebetlerin ne olduğu tartışmasını da başlattı. Buna göre Grekler (Ortodokslar), Ermeni Kilisesi IV. yüzyıla kadar Kayseri Piskoposluğuna bağlı iken birden ayrıldığını söyler. Latinler (Katolikler) de, Ermeni Kilisesinin önce Kayseri'ye bağlı olduğunu, sonradan Papa I. Sylvestre'nin (314-335) tanıdığı imtiyaz ile bağımsız hale geldiğini ifade eder. Ermeniler ise bu iddialara karşı kiliselerinin başlangıçtan beri bağımsız ve "Apostolik" (Havarilere dayanmakta) olduğu görüşünde ısrar eder.[23] İstanbul Ermeni Patriklerinden Ormanyan'a göre de, Ermeni Kilisesinin ne Kayseri ile ne de başka bir merkezle otorite yönünden bir bağlılığı yoktur.[24]

---

19 A. S. Atiya, a.g.e., s.323; R. Grousset, a.g.e., s.131; Dördüncü asrın başlarında paganizm kaldırılmış olmasına rağmen başka yerde olduğu gibi Ermenistan'da da hatırı sayılır oranda paganların uzun süre devam ettiğini ve antik inançların mahalli folklor ve gelenekler tarzında uzun süre sürdüğünü biliyoruz. Bkz., S. D. Nersessian, a.g.e., s.75.

20 A. S. Atiya, a.g.e., s.324; Ayrıca bkz., Leon Arpee, *Armenian Awakening (A History of the Armenian Church, 1820-1860)*, Chicago 1909, s.2.

21 Adrian Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, London 1911, s.24.

22 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Beşinci baskı), B.y.y. 2001, s.46; Tıran Nersoyan, "Armenian Church", *The Encyclopedia of Religion I*, New York 1987, s.414.

23 Bkz., A. S. Atiya, s.321; Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXV, Ankara 1996, s.123; A. Küçük, a.g.e., s.131 vd; Greklerin bu konuda Ermeni Kilisesine yönelttiği soru ve cevaplar için ayrıca bkz., Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (nşr. Ziya Bünyadov), İstanbul 2006, s.132.

24 Bkz., Malachia Ormanyan, *The Church of Armenia*, (Ed. G. Marcar Gregory), London 1955, s.13.

IV. yüzyılın ikinci yarısında Katoğikos Nerses zamanında Ermeni Kilisesinin hiyerarşisi ve yönetiminin yeniden yapılandırıldığını daha önce söylemiştik. Ancak Ermeni alfabesi olmadığından kendi dillerinde yazılmış İncil ve ayin usullerinden mahrumdular. Ermeni din adamları o zamana kadar Kayseri ve Urfa'daki[25] meşhur okullarda öğretim görüyorlardı. Bu okullarda eğitim ve öğretim Kayseri'de Grekçe, Urfa'da ise Süryanice yapılmaktaydı. Çünkü Ermenice denilen dil henüz icat edilmemişti. Bu yüzden Ermeni liturjisi henüz teşekkül etmemişti. İnciller ve ayinler Grekçe veya Süryanice okunmaktaydı. Ermeni toplumu bu iki dili de bilmediğinden Kilise'de dinî konular onlara şifahi olarak anlatılmaktaydı.[26] O tarihe kadar Ermenice, alfabesi olmayan çok sayıda farklı diyalektiklerden oluşan bir dildi. Ermeni Kilisesi, ülkenin Batı bölgelerinde tamamen Grekçeye, Doğu bölgelerinde ise Süryaniceye bağımlıydı. Ancak halkın büyük bir çoğunlu bu iki dili de anlamıyordu. Dolayısıyla yabancı bir dil ile okunan litürijinin ve duaların cemaat için anlaşılır kılınmasına bir aracı gerekiyordu. Bu nedenle ayinler için kilisede kendine özgü iki sınıf oluşturulmuştu. Birincisi dinî metinleri okuyanlar (Vendzanogh) ikincisi ise cemaat için bunları Ermeniceye çevirenlerdi (Thargmanitsh).[27] Alfabeden ve yazılı edebiyattan mahrum olmayı Kilisenin mevcudiyeti ve bağımsızlığı için bir engel olarak gören Ermeni din adamlarınca, artık kendilerine has bir alfabenin icadı zaruri hale gelmişti.

Alfabe olmadan ne kilisenin tam olarak kuruluşunu sağlaması ve gelişmesi ne de inanlılarının kiliseye olan bağlılıklarının artması mümkün değildi. Çünkü basit sözlü rivayetler bile müntesiplerinin kalplerinin derinliklerine nüfuz etmiyordu. Bu durum Katoğikos Sahak'ın dikkatini çekmişti. Kralın eski sekreteri ve Katoğikos Nerses'in öğrencisi Mesrop-Maschtotoz'da durumun farkındaydı. Sahak ile Mesrop, Kraldan buna bir çare bulmasını istedi. Kral'da bütün imkânları, 394 yılında papazlık rütbesini alan Mesrop ve öğrencilerine sundu. 392–405 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde "Danyel Alfabesi" ıslah edilerek, Ermenilerin dinî ve etnik yapısına uygun -36 harfi ihtiva eden daha sonra da 2 harf ilave edilecek olan- "Ermeni Alfabesi" meydana getirildi.[28]

Ermeni toplumunun dinî ve sivil önderleri öncülüğünde Ermeni alfabesinin icadından sonra İncil'in Ermeniceye tercüme edilmesi 433 yılında tamamlandı. Ardından Aziz Basil'in Kutsal Litürjisi, vaftiz ve kiliseye kabul ayinleri Ermeniceye çevrildi. Daha önce Grekçe ve Süryanice yazılmış Ermenice okunan metinler de yeni alfabeyle yazıldı. Başta azizlerin

---

25 Urfa'daki okullar hakkında geniş bilgi için bkz., E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, (nşr. Y. Günenç), İstanbul 2002.
26 R. Grousset, a.g.e., s.167; A. Küçük, a.g.e., s.142.
27 A. S. Atiya, a.g.e., s.324.
28 Geniş bilgi için bkz., R. Grousset, a.g.e., s.166; S. D. Nersessian, a.g.e., s.85 vd; R. Curzon, a.g.e., s.406; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s.187; A. Küçük, a.g.e., s.143; P. Tuğlacı, a.g.e. I, s.5; A. Küçük, a.g.m., s.131.

hayatları olmak üzere Grekçe dinî metinlerin çevrilmesiyle[29] Ermeni edebiyatı zamanla zenginleşti ve cemaat içerisinde dinin anlaşılması sağlandı.[30] Bu durum, halkın arasında putperestliğin silinmesine neden olduğu gibi çevirisi tamamlanan Ermenice İncil'in sayesinde biri Pers öteki ise Grek egemenliği altında yaşayan ikiye bölünmüş halkın parçalanmasını engelledi. O yıllarda Ermenistan ağır bir İran baskısı altındaydı. Sasaniler Hıristiyanlığın yerine Zerdüştlüğü getirmek için aralıksız çaba harcamalarına rağmen, Ermeni toplumunda Hıristiyanlığı silemedi. Bunun için Ermeni tarihinde Hıristiyanlığın kabulünden sonraki en önemli olay Ermeni dilinin icadı oldu.[31] Çünkü Ermeni dilinin icadı hem dinin anlaşılmasında hem de Ermeni toplumu arasındaki bütünlüğün sağlanmasında en temel unsurdu. Öyle ki, birçok bakımdan Ermeni Kilisesi tarihinin en mühim dönemini yaşıyordu.[32]

Sahag Bartev ve Mesrob Maştotz adlı din adamlarınca icat edilen Ermeni yazısı, Ermeni kimliğinin oluşumunda o kadar etkili oldu ki, Ermeni kültürü üzerindeki Yunanca ve Asuricenin egemenliğine son verdi. Ermeni kilisesi altın çağını yaşamaya başladı.[33] Ermeniler, bu iki önemli din adamını kültür ve dinî hayatlarına yaptığı hizmetten dolayı azizlik mertebesine yükselterek onları bir bayramla (Don Tarkmançats Vartabedats) anmaya başladı.[34]

Ermeni toplumunun dinî ve kültür hayatındaki gelişmeleri kabullenemeyen Sasaniler, Hıristiyan Ermenileri yeniden ateşe tapmaya mecbur edince, Batı'da kalanlar daha fazla baskıya dayanamayarak Roma'ya sığındı.[35] Sasani sınırları içerisinde kalan Ermeniler ise kendilerine yapılan zorlamalara rağmen Mecusiliği kabul etmemelerinden dolayı Sasanilerle 451 yılında savaşmak durumunda kaldı. Yapılan bu din savaşının neticesinde istediği yardımı Bizans'tan alamayan Ermeniler kaybetti.[36] Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Kilise ve ruhaniler öncülüğünde Hıristiyan kalmayı başaran Ermeniler, dinî ve millî kimliklerini ölüm pahasına korumanın karşılığı olarak din tarihi açısından bu tarihi yenilgiyi büyük zaferlerden daha çok önemsediklerini göstermek için Ermeni dilinin icadında olduğu üzere bugünü de "Vartanants Bayramı" ilan etti. Bu bayramda savaşta ölen

---

29 Bundan dolayı Süryanice ve Kıpti'ce de olduğu gibi Ermenilerin ibadet dillerinde Yunanca kelimelere rastlanır. Bkz., Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s.136.

30 A. S. Atiya, a.g.e., s.325; R. Grousset, a.g.e., s.169; P. Tuğlacı, a.g.e. I, s.9.

31 Bu konuda geniş bilgi için bkz., A. S. Atiya, a.g.e., s.324 vd.

32 Krikor Hagop Basmacıyan, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, (nşr. A. Yılmaz), İstanbul 2005, s.54; R. Grousset, a.g.e, s.170; A. Küçük, a.g.e., s.155; P. Tuğlacı, a.g.e. I, s.7.

33 Bkz., L. Arpee, Armenian Awakening, s.3.

34 *http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_bayram.asp*, (22.11.2005). Ayrıca bkz., H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: (a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church)*, London 1854, s.65.

35 Gregory Abû'l-Faraç, *Abû'l-Faraç Tarihi I*, (nşr. R. Doğrul), Ankara 1987, s.155.

36 Bu konuda geniş bilgi için bkz., S. D. Nersessian, a.g.e., s.77; E. Uras, a.g.e., s.10; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s.20.

bini aşkın insanın anısına ayin ve törenler düzenlenir. Aynı zamanda herhangi bir kutsal güne bağlı isimleri olmayanların isim günü olarak da kutlanır.[37] Görüldüğü üzere gerçek anlamda Ermeni kültürü ancak Ermeni alfabesinin bulunuşundan Kitabı Mukaddes'in Ermeniceye tercüme edilişinden ve bunu izleyen Ermenice bir edebiyatın oluşmasından itibaren var olmuştur. Ermeniler, ancak o andan itibaren kendi bilinçlerinin ve kimliklerinin farkına varabilmiştir.[38]

Ermeni Kilisesi, IV. yüzyılda Kayseri Başpiskoposluğundan kopmasından sonra Antakya, İstanbul ya da Roma tarafından kontrol edilmeye kararlılıkla direndi. Dahası Ermeni halkı din işlerini daima kendileri tarafından seçilen kilise hiyerarşisince yürüttü. Doktrine ilişkin kararlar dışında cemaatin politikasını kararlaştırma sorumluluğunu Katoğikoslarla paylaşan seküler konseyin varlığı kilisenin bu tavrında oldukça etkili oldu. Piskopos seçimlerine cemaatin katılması ve kilisenin bu uygulamayı sürdürmesi Ermeni Kilisesini diğer kiliselerden ayıran en önemli özelliğidir.[39] Başka bir deyişle Sinodlarda sivillerin oynadığı rol, ruhban sınıfın seçimindeki seküler katılım ve Katoğikosun Ermeni Kilisesinin geleneğine uyma zorunluluğu Ermeni kimliğinin oluşumunda tetikleyici unsur oldu.

Sasani imparatorluğunca Ermenilerin Mecusilikten Hıristiyanlığa geçişi nasıl hoş karşılanmadıysa, Ermeni alfabesinin icadı ile Kitabı Mukaddes'in ve diğer dinî metinlerin Ermeniceye tercümesi de Grek Kilisesi tarafından hoş karşılanmadı. Bu durum Ermenilerin kısa zamanda Bizans'ın ruhani etkisinden kurtulacağının sanki habercisiydi.[40] Ermeni Katoğikoslarının konsekrasyon için Kayseri'ye gitmemesi, daha sonraki yıllarda Kilisenin din dilini oluşturarak kendisine daha bağımsız bir alan yaratması, belki de 381 yılında İstanbul'da, 431 yılında ise Efes'teki Sinod toplantılarının bütün kararlarını kabul etmesine rağmen Ermeni Kilisesinin katılımına engel teşkil etti. Daha da önemlisi kiliseler arasındaki bu soğukluk Ermeni ruhanilerce bir sonraki Kadıköy Konsilinde (451) alınan kararların reddedilmesine neden oldu. Her ne kadar bu konsile gidilmeyiş sebebi Sasanilerle yapılan mücadele gösterilse de bir ruhaninin Chalcedon toplantısına gitmesi savaşın kaderine bir engel teşkil etmese gerek.[41]

Ermeni Kilisesinin, Kalkedon kararlarına karşı çıkmasında Greklere ve Romalılara karşı ulusal ve dinî bağımsızlıklarını koruma kaygısı, belirleyici bir etken oldu. Bu kararların politik sonuçları çok ötelere uzandı. Kayseri'den kopuşa Kalkedon'un reddinin de eklenmesiyle Ermeni Kilisesi

---

37 Vartanants Bayramı için bkz., *http://:www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm*, (22.11.2005). Bu konuda ayrıca bkz., M. Ormanıan, a.g.e., s.157 vd.
38 R. Grousset, a.g.e., s.172.
39 A. S. Atiya, a.g.e., s.307; Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*, (nşr. Zülal Kılıç), İstanbul 2004, s.33.
40 R. Grousset, a.g.e., 175.
41 Bkz., K. Gürün, a.g.e., s.48.

dinî açıdan tecritte kaldı. Onun ilk iman esaslarını kıskançlıkla koruması,[42] Ermeni Kilisesi etrafında oluşan Gregoryen Hıristiyanlığın daha da şekillenmesine sebep olduğu gibi dinî kültür otonomisine kavuşmasını da sağladı.[43]

Ermeni Kilisesinin diğer doğmalardan ayrılışını Grousset de şöyle değerlendirir. "Bu tavır alışın siyasi sonuçları Ermenistan'ın geleceği için son derece önemli oldu. Ermeni Kilisesi Nesturiliğin[44] zıt kutbunda yer alarak Suriye-İran Hıristiyanlığından dolayısıyla onu yutmaya çalışmış olan Sasani dünyasından kesin olarak farklılaştı. Özellikle, Ermeni Kilisesinin bağımsız bir Hıristiyan kilisesi olarak kurumsallaşması, Grek Ortodoksluğuyla teolojik yönden kopuşu, Ermenistan ile Bizans arasında sonradan hiçbir şeyin dolduramayacağı bir uçurum açtı. Böylece Ermenistan, onun millet niteliğini bozmaya uğraşan iki güçlü komşusuna karşı ruhani bağımsızlığını kesin olarak kazanmış oldu."[45] Bu durum hem Ermeni Kilisesini fikrî anlamda Hıristiyan âlemini temsil eden büyük kiliselerden ayırdı, hem de Ermeni milliyetçiliğini, Ermeni halkı için millî birliğin ana unsuru hâline getirdi. Öyle ki Ermeni Kilisesi, kendisine yapılan baskılardan dolayı 506 yılında Babken'in başkanlığında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan piskoposlarının katıldığı Arap Ermenistan'ın başşehri olan Divin'de[46] bir konsil toplayarak, Kadıköy Konsilinde alınan kararları ve Nesturiliği reddettiğini tekrarlamak durumunda kaldı. Bu durum II. Nerses'in Katoğikosluğu (548–557) zamanında ikinci kez gerçekleştirilen Divin Konsilinde (554) bir kez daha yenilendi.[47] Ermeni Kilisesi, birkaç kez tekrarlama ihtiyacı duyduğu bu kararı ile Hıristiyan Dünyasının büyük bir çoğunluğundan ayrılmış olduğunu iyice tescillemiş oldu.

Ermeni dinî ve sivil önderlerin bu tavrı Ermeni takvimine ilişkin reformda da karşımıza çıkar. Divin ruhani konseyinde (554) gündeme getirilerek üzerinde çalışmalara başlanan ve 584 yılında tamamlanan[48] takvimle ilgili Katoğikos Hovhannes, "Ermeni milleti için daimi bir takvim oluşturuldu ve artık kilisenin merasimleri için öbür milletler (Grekler, Suriyeliler) gibi davranmaya mecbur değiliz."[49] Diyerek, o günün şartlarında diğer Hıristiyan kiliselerine olan kızgınlığını ifade ettiği gibi Ermeni

[42] A. S. Atiya, a.g.e., s.327.
[43] Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991, s.3; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğunun Tarihi*, Ankara 1990, s.47.
[44] Nesturiliğin yayılışı için bkz., Mehmet Aydın, "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S:5, (Ankara 1982), s.152-160.
[45] R. Grousset, a.g.e., s.229.
[46] Divin, Erivan'ın 35 km. güneyinde IV-XIII. asırlarda varlığını sürdürmüş bir şehirdir. IV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Ermeni Arşakilerinin, 428'den itibaren Sasani Merzbanlarının, 640'dan sonra ise Arap emirlerinin ikametgâhı oldu. Bkz., K. Moses, a.g.e., s.129.
[47] M. Ormanyan, a.g.e., s.27 vd; S. D. Nersessian, a.g.e., s.76 vd
[48] Tuğlacıya göre de, Ermeni takviminin başlangıcı 552 yılıdır. Bu takvim, 12 ay, 365 gün olup her ay 30 gündür. Bkz., P. Tuğlacı, a.g.e. I, s.13.
[49] R. Grousset, a.g.e., s.229.

Kilisesinin ortak paydasında yeniden bir toplum yaratmanın heyecanını da dile getirir.

Yukarıda saymaya çalıştığımız nedenlerden dolayı Ermeni Kilisesi, Grekçe ve Süryaniceyi reddederek bütün dinî kutlamalarda özel bir alfabe icat edip dinî metinleri ve tüm litürjisini Ermeniceye çevirdiği gibi oluşturulan daimi takvimle de bütün dinî meselelerini kendi kültür dairesince kutlama imkânı bulmuş oldu.[50] Ermeni Kilisesi bu olaylar sayesinde, Ermeni halkı ile bütünleşmesini tamamlamıştır. Daha da önemlisi bu durum Ermeni toplumunun Kilise çatısı altında ulusal karakter kazanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı Ermeni Kilisesinin ana kitlesi bugüne kadar Monofizit kalmış ve Kalkedon karşıtı mizacını tarih boyunca yapılan baskılara rağmen korumayı başarmıştır.[51] Ermeni Kilisesinde ruhbanlar, tek başına kilisenin mutlak sahibi ve hâkimi değildir. Kurum olarak Kilise, din görevlilerine ait olduğu kadar cemaate de aittir. Bu ilke gereği papazlık takdis töreni için yapılması gereken işler hariç, kilise yönetiminde laik unsurların desteği alınmadan bir şey yapılamaz. Bu durum kilisenin eski ve genel kuralıdır.[52] Bundan dolayı Kilise bünyesinde Ermeni kimliğinin oluşması daha da kolay olmuştur.

Katoğikosluk makamı Ermeni toplumu için bu kadar önemli olmasına rağmen öyle durumlar olmuştur ki, ölünceye kadar makamını koruması gereken Katoğikoslar yetersizlik ya da ulusal uyuşmazlık gibi nedenlerle ya istifa ettirilmiş ya da makamından alaşağı edilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere erk durumundaki Ermeni Kilisesi ruhban sınıfı ile cemaat arasında paylaşılan bir güç konumunda olmuştur. Bu iki unsurun kaynaşması ve Ermeni halkının Kilise ile özdeşleşmesi, bulundukları coğrafyada, her dönem güçlü devletlerin himayesi altında kalan Ermeni toplumunun tarihine dinî bir karakter vermiştir.[53] Öyle ki, bu durum Ermeni din tarihindeki Azizlerin çokluğunda da kendini gösterir. Ermeni Kilisesinde yılın 110 günü Azizlere ayrılmıştır. Bu cümleden olarak Ermeni Kilise takviminde her gün, ya kutsal bir gündür veya bir azizin günüdür.[54] Ermeni Kilisesi, azizlere ve şehitlere gösterdiği saygıyı onların eşyalarına ve hatıralarına da gösterir.[55]

Ermeni Kilisesi Eçmiyazin'de kurulmuş olmasına rağmen, siyasi otoriteyi takip etmeyi uygun gördüğünden onlarla birlikte sürekli yer değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu cümleden olarak 485 yılında Divin'e, 901 yılında Ani'ye, 1147'de Rumkale'ye (Kilikya) taşınmıştır. Katoğikosluk

---

50 Bkz., A. S. Atiya, a.g.e., s.342.

51 Bu konuda geniş bilgi için bkz., D. Kılıç, a.g.e., s.26 vd.

52 Bu konuda geniş bilgi için bkz., A. Küçük, a.g.e., s.287 vd; Ermeni Kilisesine göre Güneşin ışık ve ısısı, birbirlerine ayrılmaz bir şekilde bağlı oldukları gibi Kilise, Gelenek ve Kutsal Kitap da aynı şekilde birbiri ile bağlantılıdır. [Bkz., A. Küçük, a.g.e., s.220.] Bunun için Gregoryen Ermenilere göre, Kilise, saflık ve dürüstlük içinde "gelenekleri" nakleden güvenilir bir kurumdur. A. Küçük, a.g.e., s.225.

53 A. S. Atiya, a.g.e., s.343.

54 Geniş bilgi için bkz., M. Ormanıan, a.g.e., s.156; J. R. Russell, a.g.m., s.416.

55 A. Küçük, a.g.e., s.233.

Rumkale'de 1292 yılına kadar kaldıktan sonra şehir Memlukluların eline geçince Sis'e nakledilmiştir. Kilikya Krallığı 1375 yılında ortadan kaldırılınca, Katoğikosluk burada bir müddet daha kaldı. Bu arada Katoğikosluğun, Roma Kilisesinin nüfuzuna girdiğini gören Ermeniler bir Sinod toplayarak Eçmiyazin'e geri dönme kararı aldı ve 1441 yılında Ermeni Kilisesinin ilk doğduğu yer olan Eçmiyazin'e tekrar taşıdılar.[56]

Buraya kadar yapmış olduğumuz değerlendirme sonucunda Kilise çatısı altında toplanan Ermeni toplumunun oluşmasındaki unsurları şöyle sıralamak mümkündür. Bunlardan birincisi Ermeni din adamlarının 370'li yıllardan sonra kutsama töreni için Kayseri'ye gitmemesi, ikincisi Ermeni alfabesinin icadı, Üçüncüsü Ermeni dilinin oluşumu ile dinî metinlerin Ermeniceye çevrilerek kendi din dilini oluşturarak bir anlamda dinî bağımsızlıklarını ilan etmeleri, dördüncüsü Kilise takviminin oluşması, beşincisi ise Kilise bünyesindeki sivil halkında tesiriyle milli bir ruhban sınıfının oluşmasıdır. İşte bu saydığımız özellikler Ermeni toplumunun büyük bir bölümünü tarihi boyunca Mecusiliğin etkisinden kurtardığı gibi Ortodoks ve Katolik Kiliselerinden de ayırmıştır. Öyle ki, Ermeni Kilisesinin bu karakteristik özelliği ve Ermeni toplumu üzerindeki etkisi tarihten günümüze artarak devam ede gelmiştir. Bundan dolayı Ermenilerin manevi mirasının teşekkülünü ve muhafazasını, milletin Hıristiyan hüviyetinin şekillenmesini, siyasi güçlerini kazanmasını ve yeryüzündeki Ermenileri bir arada tek merkez etrafında toplanmasını Ermeni Kilisesi sağlamaktadır. Ermeni Kilisesi, geçmişte ve günümüzde dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış Gregoryen Ermenilerin yegâne ortak malı ve paydası durumundadır. Bu da kiliseyi Ermeni kültürünün tek temsilci durumuna getirmektedir. Çünkü dinî ve etnik kimliklerin karışımıyla müteşekkil bir ortak yaşam paydasında Ermeni toplumunu yönlendiren Ermeni Kilisesidir.

56 Bkz., M. Ormanyan, a.g.e., s.54; K. Gürün, a.g.e., s.49.

BİBLİYOGRAFYA

ABÛ'L-FARAÇ, Gregory, *Abû'l-Faraç Tarihi I*, (nşr. R. Doğrul), Ankara 1987.
ARPEE, Leon, *Armenian Awakening (A History of the Armenian Church, 1820-1860)*, Chicago 1909.
________, *A History of Armenian Christianity*, (from the Beginning to Our Own Time), New York 1946.
ARTİNİAN, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*, (nşr. Zülal Kılıç), İstanbul 2004.
ATİYA, Aziz S., *A History of Eastern Christianitiy*, London 1968.
AYDIN, Mehmet, "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S:5, (Ankara 1982).
________, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005.
BASMACIYAN, Krikor Hagop, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, (nşr. A. Yılmaz), İstanbul 2005.
CÖHCE, Salim, "Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992.
CURZON, Robert, *Armenia: (a Year at Erzeroom, and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia)*, New York 1854.
DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2003.
DAUVİLİİER, J., *Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age*, London 1983.
DWİGHT, H. G. O., *Christianity in Turkey: (a Narrative of the Protestant Rieformation in the Armenian Church)*, London 1854.
ERÇIKAN, Atıf, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1949.
FORTESCUE, Adrian, *The Orthodox Eastern Church*, London 1911.
GAZİGİRAY A. Alper, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982.
GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (nşr. Sosi Dalonoğlu), İstanbul 2005.
GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998.
GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, (Beşinci baskı), B.y.y. 2001.
HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul 2004.
HAYES, E. R., *Urfa Akademisi*, (nşr. Y. Günenç), İstanbul 2002.
http://:www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm, (22.11.2005).
http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_bayram.asp, (22.11.2005).
KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, (nşr. F. Özerengin), İstanbul 1994.
KAŞGARLI Mehlika Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğunun Tarihi*, Ankara 1990.
KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006.
KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953.

________, "Armenya Yukarı-Eller Tarihi'nin İç Yüzü Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti", *T.B.E.T.İ.S.*, Ankara 1985.

KÜÇÜK, Abdurrahman, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXV, Ankara 1996.

________, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

MOSES Kalankatlı, *Alban Tarihi*, (nşr. Ziya Bünyadov), İstanbul 2006.

MOSES Khorenats'i, *History of the Armenians*, (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London 1978.

NERSESSİAN, Sirarpie Der, *The Armenians*, (ed. Glyn Daniyl), U.S.A. 1969.

NERSOYAN, Tıran, "Armenian Church", *The Encylopedia of Religion I*, New York 1987.

ORBELİAN, S., *Histoire De La Sioune I*, Saınt Petersbourg 1864.

ORMANYAN, Malachıa, *The Church of Armenia*, (Ed. G. Marcar Gregory), London 1955.

RUSSELL, J. R., "Armenian Religion", *The Encylopedia of Religion I*, New York 1987.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002.

STANLEY, Arthur Penrhyn, *Lectures on the History of the Eastern Church (with an Introduction on the Study of Ecclesiastical History)*, London 1908.

ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988.

TUĞLACI, Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991.

________, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri I*, İstanbul 2004.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meseleси*, İstanbul 1987.